

СЛОВО – МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ

УДК 343.915:343.971

Н.О. Пряхіна

ЗАРУБІЖНІ ВЧЕНІ ПРО ДЕВІАЦІЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

Аналізуються погляди зарубіжних учених на природу девіації, обґрунтовуються практичні заходи профілактики девіантної поведінки неповнолітніх на прикладі досвіду Великобританії.

Ключові слова: відхилення у поведінці, девіація, профілактична робота з неповнолітніми, самореалізація.

Анализируются взгляды зарубежных ученых на природу девиации, обосновываются практические мероприятия профилактики девиантного поведения несовершеннолетних на примере опыта Великобритании.

Ключевые слова: отклонения в поведении, девиация, профилактическая работа с несовершеннолетними, самореализация.

The views of foreign scientists on the nature of deviation and practical preventive measures of deviant behavior of minors in Great Britain are analyzed in the article.

Key words: behavioral deviation, deviation, preventive measures with minors, self-realization.

Постановка проблеми. Проблема відхилень у поведінці неповнолітніх турбує суспільство дуже давно. Значний розмах дитячої злочинності вже у XIX ст. змусив спочатку фахівців з психології, а потім і вчених з галузей інших наук звернутися до вивчення природи девіації. З'ясуванням причин відхилення соціальної поведінки неповнолітніх вчені займаються і в наш час, оскільки рівень злочинності серед підлітків з року в рік зростає. Сучасна ситуація зі злочинністю в Україні свідчить про загострення цієї проблеми, про пошук шляхів її вирішення.

Для цього значною мірою прислужиться розробка ефективних заходів протидії цьому негативному явищу. В їх обґрунтуванні позитивну роль може відіграти використання добре вивченого і осмисленого практичного досвіду країн, які в цій справі мають серйозні досяг-

нення. Зокрема таким досвідом володіють відповідні служби й учені Великої Британії.

Стан дослідження. Наукові розвідки з окресленої проблематики в різний час проводили Л.І. Дубровін, В.П. Казміренко, М.В. Костицький, С.Д. Максименко, В.С. Медведєв, В.М. Синьов та інші. Так, Н.М. Апетик, вивчаючи девіантну поведінку, як умову попередження її у підлітків, досліджувала вплив на неї фактора моральної саморегуляції [1]. Психологічну діагностику схильності неповнолітніх до делінквентної поведінки розглядав у дисертаційній роботі Р.І. Благута [2]. Протягом останніх років до аналізу проблем девіантної і делінквентної поведінки зверталися Ю.В. Меркулова [3], Т.З. Гарасимів [4], Р.В. Шейко [5]. Однак наукових праць, в яких би висвітлювався зарубіжний досвід роботи з девіантними неповнолітніми недостатньо, тому не зайвим буде розглянути це питання і з'ясувати, які практичні заходи запроваджені в цій сфері в інших державах.

У цьому контексті наша мета полягає в аналізі зарубіжного досвіду розуміння феномену девіації неповнолітніх та вирішення проблеми подолання цього явища у Великобританії з тим, щоб виділити те позитивне і прийнятне, що може бути використане в Україні.

Виклад основних положень. Переважна більшість вчених ще у XIX ст. вважала головною причиною виникнення відхилень у формуванні особистості та вчинення неповнолітніми правопорушень і злочинів несприятливі умови життя дітей, недостатність правильних виховних впливів на їх поведінку. Дехто з учених називав серед причин цього явища недоліки існуючої в державах системи управління, яка обумовлює і породжує злочинність [6, с. 12–14, 18–19]. Були й такі науковці, котрі підтримували ідею фатальності природжених злочинних нахилів, властивих окремим індивідам. Вони вважали, що певна частина дітей вже народжується з деякими злочинними задатками, «дефектами морального розвитку», що в основному зумовлено поганою спадковістю. Таких дітей вони визнавали невинними і вважали єдиним можливим заходом попередження з їх боку злочинних дій – якнайшвидшу ізоляцію від суспільства. Ці вчені наголошували на тому, що злочинні дії дуже рідко мають випадковий характер, їм, як правило, передують більш чи менш тривалий період, який характеризується певними відхиленнями у поведінці, здійсненням проступків. Сприятливі чи несприятливі умови розвитку дитини самі по собі не гарантують того, що дитина виросте хорошою чи поганою. Спосіб

поведінки особистості залежить не тільки від умов середовища, а й від того, як складаються взаємини особистості і цього середовища. Тому необхідно з ранніх літ виховувати у дітей непримириме ставлення до будь-яких негативних явищ довкілля, вчити їх протистояти цим явищам [7, с. 201].

Значна кількість західних вчених, які й тепер займаються дослідженням відхилень у поведінці неповнолітніх, не диференціюють чітко такі поняття, як «важковиховувана дитина», «неповнолітній правопорушник» та «неповнолітній злочинець». Найчастіше у працях англійських і американських учених стосовно особистості, яка порушує норми і правила поведінки, вживається термін «delinquent», що в перекладі з англійської означає: винний, правопорушник, злочинець, а термін «delinquency» означає, таким чином, і проступок, і правопорушення, і навіть злочин, тобто будь-які види відхилень у поведінці. Водночас для відхилень, які не мають яскраво вираженого антисоціального характеру, вживається термін «deviant», девіація (відхилення від норми).

У теоріях сучасних зарубіжних вчених, які пояснюють причини виникнення відхилень у поведінці неповнолітніх і які пропонують профілактичні заходи, спрямовані на попередження правопорушень і злочинів, є чимало цікавих положень, що актуальні для нашої соціальної практики. Дехто з цих вчених в основу концепцій поклали вчення Ч. Ломброзо, згідно з яким причини злочинної поведінки слід шукати насамперед в особистості самого злочинця. Цей видатний психолог розробив таблиці «природжених злочинців», на основі яких можна визначити, чи ми маємо справу з нормальною людиною, чи перед нами типовий злочинець [8, с. 48–52].

Надзвичайно цікавою, хоч і дуже суперечливою, є теорія хромосомних аномалій. У багатьох зарубіжних країнах (США, Англія, Франція) деякі вчені висунули гіпотезу про вплив додаткової 47-ї хромосоми типу X або типу Y на злочинність. Ще в 1970 р. Американський національний інститут здоров'я (Центр з вивчення злочинності) опублікував дані обстеження 5342 злочинців на предмет виявлення хромосомних аномалій, згідно з якими прямих однозначних кореляцій між хромосомними аномаліями і протиправною поведінкою виявлено не було. Проте підкреслювалося, що в окремих випадках хромосомні відхилення і пов'язані з ними риси генотипу можуть підвищити схильність до розвитку соціально-негативних зразків поведінки [9, с. 529].

У. Шелдон вважає, що фізична структура людини та її поведінка являють собою нерозривну єдність, вирішальною в якій є саме фізична структура, яка, на думку вченого, повністю залежить від якості зародкової плазми, з чого випливає, що поведінка людини насамперед зумовлена спадковістю [10, с. 211–214]. Не звертаючи увагу на явні протиріччя в результаті досліджень, деякі вчені продовжують шукати підтвердження гіпотези про існування природженого злочинного типу особистості, джерела злочинної поведінки якої закладені вже її анатомічній та фізіологічній структурі.

На Заході також популярні ідеї З. Фрейда, суть яких у тому, що будь-який вчинок особистості зумовлений конфліктом між «я» і «воно», тобто між свідомим і підсвідомим. На думку З. Фрейда, в психічних процесах вирішальну роль завжди відіграє підсвідоме «воно», під яким він мав на увазі комплекс природжених інстинктів, імпульсів, потягів індивіда. Підсвідоме пов'язане із зовнішнім світом і не підкорюється ніяким закономірностям. Вже за самою своєю природою «воно» аморальне і перебуває у конфліктних стосунках зі свідомим, тобто тією частиною свідомого, яка змінилася під впливом зовнішнього світу, але все ж продовжує значною мірою залежати від підсвідомого. З. Фрейд та його однодумці заперечували вплив середовища, соціальних умов життя на процес формування особистості, зводили все до дії природжених біологічних інстинктів, неусвідомлюваних імпульсів, потягів [11, с. 112–114].

Досить поширеними теоріями, які намагаються пояснити відхилення у поведінці неповнолітніх, виходячи з врахування деяких особливостей і закономірностей людської психіки, є різновиди так званої «теорії фрустрації». Фрустрація, як вважають прихильники цієї концепції, найчастіше приводить до агресії.

Бельгійський математик і соціолог А. Кеттле науково вивчав злочинність методами математичної статистики. Він довів, що масові суспільні явища (народжуваність, смертність, злочинність та інші) підкоряються певним закономірностям, а також що на рівень злочинності впливає вік, стать, професія, рівень освіченості людини, пори року і навіть ціни на хліб. Отже, в суспільстві є зародки всіх злочинів, які можуть учинитися тому, що є умови, які сприяють їх розвитку [12, с. 188].

Існує багато різних теорій, в основі яких є ідея про вирішальну роль раннього дитинства у виникненні відхилень у поведінці неповнолітнього. На переконання їх апологетів, процес формування

особистості закінчується у ранньому дитинстві і під впливом несприятливих соціальних факторів у дитини вже може сформуватися підсвідома готовність до асоціальної поведінки. Так, відомі американські вчені Елеонора і Шелдон Глюки, які надзвичайно ретельно обстежили 500 неповнолітніх делінквентів, прийшли до висновку, що більшість з них почали виявляти ознаки відхилень у поведінці з дитинства. Вони пропонують відповідні профілактичні заходи, так зване «прогнозування поведінки неповнолітніх», яке полягає в ретельному обстеженні дітей раннього віку з метою виявлення у них небезпечних криміногенних властивостей, та їх адаптації до будь-яких життєвих умов. У цьому напрямі працював і Дж. Боублі. Він обґрунтував теорію «патології раннього дитинства» і вважає, що дитина, яка не отримала в ранньому віці достатньо батьківського тепла, ласки, ніжності і турботи – в майбутньому обов'язково буде відзначатися тими чи іншими відхиленнями, не виключена можливість вчинення правопорушень і злочинів [13, с. 109]. Дж. Боублі спостерігав за дітьми-сиротами, дітьми з неповних сімей і прийшов до висновку, що переважна більшість з них – важковиховувані. Для них властиві певні відхилення в моральному розвитку і поведінці. На цій основі учений приходять до висновку, що вирішальне значення у формуванні особистості дитини мають ті відносини, що складаються між нею і батьками в ранні періоди дитинства. Цю ідею підтримує сучасна американка Сондра Рей. Вона провела багато досліджень і довела, що відсутність материнського тепла, ласки, ніжності згубно діє на формування особистості дитини ще в той час, коли вона перебуває в утробі матері. Якщо народження дитина є небажаним у сім'ї, а мати з негативними емоціями виношує дитину, то це призводить до паталогічних змін у складних мозкових структурах у період їх формування. Такі діти часто агресивні і жорстокі вже в перші роки життя. Згідно з дослідженнями С. Рей, 90% неповнолітніх правопорушників, яких вона вивчала, були небажаними дітьми (за свідченнями батьків) [14, с. 56].

Д. Райт, аналізуючи моральну та аморальну поведінки, виділив конкретні принципи моральної поведінки, які лежать в основі тих чи інших вчинків: здатність чинити опір спокусам, альтруїзм, моральні переконання, моральне розуміння (усвідомлення моральних понять), почуття вини. Він встановив, що більш розвинуті в інтелектуальному плані суб'єкти стійкіші, як правило, до спокус. Люди з сильною, стабільною нервовою системою, високою самооцінкою менше схильні

піддаватися різним спокусам, в тому числі і вчиненню протиправних вчинків [15, с. 278].

Сьогодні на Заході існує багато різних течій, тенденцій, напрямів, теорій, концепцій, що стосуються девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх, які в загальному можна класифікувати за трьома напрямками – біосоціальним, соціологічним та критичним. Кожен з цих напрямів розглядає різні способи проведення профілактичних заходів щодо попередження девіантної поведінки неповнолітніх. Тут можна виділити такі три способи: правовий, медико-біологічний, соціальний. Концепція правової превенції передбачає вдосконалення кримінально-правових заходів у рамках чинного законодавства. Концепція медико-біологічної превенції пропонує клінічні програми впливу на особистість, схильної до протиправної поведінки. Суть концепції соціальної превенції полягає в розвитку та розширенні мережі найрізноманітніших служб обстеження, які до певної міри сприяли б забезпеченню ранньої профілактики. Пропонується також поєднання заходів обстеження, спостереження, виховання, покарання. Прикладом країни, в якій діють такі служби, може бути Великобританія. На її прикладі розглянемо, які методи профілактичної роботи з неповнолітніми і молоддю там використовують.

На сьогодні цій роботі надається особливе значення, оскільки проблема протиправної поведінки молоді є тут досить актуальною. Уряд Великобританії виділяє значні кошти на проведення наукових досліджень та забезпечення науково-практичної діяльності відповідних служб, інституцій, об'єднань. Робота з неповнолітніми, схильними до протиправної поведінки, а також з неблагополучними сім'ями забезпечується, насамперед, соціальною службою. Соціальні працівники в тісній співпраці з правоохоронними органами проводять комплекс профілактичних заходів. Насамперед йдеться про виявлення неблагополучних сімей і організацію відповідних профілактично-корекційних заходів. У випадках виявлення неблагополучної сім'ї, в якій не створені належні умови для належного розвитку дитини, більше того, де її ображають, карають, чи взагалі на неї не звертають уваги і це негативно починає позначатися на поведінці дитини, її тимчасово вилучають із сім'ї.

Найбільш поширеними заходами в подібних випадках є «fostering» і «mainstay». Це означає догляд за чужою дитиною, особливий вид опікунства. «Fostering» передбачає перебування в чужій сім'ї протягом тривалого часу, як правило, до повноліття. Проте контакти дитини із

справжніми батьками зберігаються і як тільки умови в сім'ї стають сприятливішими для виховання дитини, вона знову повертається у сім'ю. «Mainstay» передбачає догляд за дітьми від 11 до 17 років на короткий період, найчастіше – лише кілька місяців, через тимчасові труднощі в сім'ї дитини. Якщо їх позбуваються, то дитина повертається в сім'ю, а коли сім'я і далі перебуває у важкому періоді, то оформляється «fostering». Крім того, існує й інший вид догляду за дітьми з неблагополучних сімей – «emergency care», тобто догляд у надзвичайних (критичних) ситуаціях. Він має місце тоді, коли виникає необхідність негайно ізолювати дитину від негативного впливу сім'ї (наприклад, у сім'ї трапилося вбивство, арешт, аварія тощо). У таких випадках дитина передається на догляд в іншу сім'ю на кілька днів чи тижнів до остаточного вирішення питання про її подальшу долю. Люди, які в будь-який час готові прийняти в свою сім'ю чужу дитину, називаються «carers». Такими можуть бути сімейні чи самотні люди, яким виповнилося 25 років і які виявили бажання виховувати чужих дітей. Ці види догляду за дітьми з неблагополучних сімей виникли тому, що дитячі будинки та інтернати не дуже популярні у Великобританії. Вважається, що нормальний розвиток дитини краще забезпечується в сім'ї, нехай навіть і в чужій. На нашу думку, це цілком правильно.

У тому випадку, де це можливо, дитина залишається у своїй сім'ї. З сім'ями проводиться інтенсивна психотерапевтична, консультативна робота, лише індивідуальна, залежно від тих труднощів, які відчуває сім'я. Сім'я перебуває під постійним контролем соціального працівника, відвідує заняття в спеціальних консультативних центрах з питань сім'ї, які є в кожному місті. Велика увага приділяється дітям, у поведінці яких вже проявилися певні відхилення, які вчинили проступки, незначні правопорушення.

У випадку вчинення злочину неповнолітнім до 16 років справа не розглядається у суді. Для цього існує система «Children Panels» і «Children's Hearings». «Children Panels» – це спеціальна комісія, що складається з людей (переважно віком від 25 до 50 років), які мають певні знання у галузі психології, педагогіки, навички спілкування з дітьми. Робота в цій комісії вважається надзвичайно відповідальною, тому члени цієї комісії призначаються Державним секретарем на п'ять років. Ці люди проходять відповідну підготовку за спеціальними програмами. «Children's Hearings» – це процес слухання дитячих справ, в якому беруть участь три члени комісії. Слухання найчастіше

відбувається в сім'ї, за місцем проживання, в присутності батьків і дитини, поведінка якої обговорюється. Перед цим дитину всебічно вивчають. В результаті слухання приймається рішення стосовно майбутнього дитини. Вона може бути залишена в сім'ї, але перебувати під наглядом соціального працівника, або передана під опіку іншої сім'ї, іноді направлена в спеціальну школу для дітей з відхиленнями у поведінці. У таких школах діти можуть перебувати від кількох місяців до кількох років залежно від того, чи є позитивні зміни в їх поведінці. У деяких випадках діти з незначними відхиленнями у поведінці продовжують навчатися у своїй школі, але після обіду вони обов'язково відвідують спеціальні центри соціальної роботи, де з ними працюють спеціалісти за індивідуальною програмою [16, с. 90–95].

Висновок. Ідея соціальної роботи з сім'єю для України відносно нова і потребує подальшого вивчення та вдосконалення (особливо на законодавчому та фінансовому рівнях). Зарубіжний досвід щодо практичних заходів профілактики і подолання девіації у неповнолітніх досить різноманітний. На прикладі Великобританії бачимо, що значна увага у вирішенні цієї проблеми приділяється інституту сім'ї та соціальній роботі з неповнолітніми. Українські традиції теж тісно пов'язані з повагою до сімейних цінностей і потребою виховання дітей у сім'ї. Тому такий досвід варто було б використати у роботі український соціальних центрів. Однак, слід зробити зауваження з приводу того, що не всі неповнолітні зможуть без проблем у моральному та психічному планах переносити часті зміни обстановки (спочатку одна сім'я, а потім інша), адже для них важлива стабільність та постійність стосунків.

1. Апетик Н.М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / Н.М. Апетик. – К., 2001. – 20 с.

2. Благута Р.І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Р.І. Благута. – К., 2006. – 16 с.

3. Меркулова Ю.В. Психологічні аспекти виникнення девіантної та делінквентної поведінки / Ю.В. Меркулова // Південноукраїнський правовий часопис. – 2008. – № 1. – С. 208-210.

4. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий аспект: монографія / Т.З. Гарасимів. – Львів: РВВ ЛьвівДУВС, 2009. – 524 с.

5. Шейко Р.В. До питання релятивізму девіантної поведінки / Р.В. Шейко // Вісник ХНУВС. – 2009. – № 45. – С. 219-223.
6. Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.): тенденции и социологическое осмысление. – СПб.: Речь, 2000. – 327 с.
7. Королев В.В. Психические отклонения у подростков-правонарушителей / В.В. Королев. – М.: Прогресс, 1992. – 215 с.
8. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо. – М.: Республика, 1996. – 211 с.
9. Jenkins Richard L. Motivation and Frustration in Delinquency / Richard L. Jenkins // American Journal of Orthopsychiatry. – 1957. – XXVII. – P. 528 – 537.
10. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 1999. – 752 с.
11. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1989. – 447 с.
12. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – 258 с.
13. Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / под ред. С.А. Беличевой. – М.: Образование, 1999. – 289 с.
14. Почебут Л.Г. Организационная социальная психология / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. – СПб.: Речь, 2002. – 298 с.
15. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер; пер. с англ.; под ред. А.С. Спиваковской. – М.: Прогресс, 1987. – 424 с.
16. Козубовський В.В. Соціальний захист неповнолітніх у Великобританії (порівняльний аналіз) / В.В. Козубовський. – Ужгород: УжНУ, 2004. – 129 с.

УДК 343.9.01-053.6

М.Ю. Самченко

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «СІМЕЙНО-ПОБУТОВЕ НАСИЛЬСТВО НАД НЕПОВНОЛІТНІМИ»

Проаналізовано позиції провідних кримінологів у сфері сімейно-побутового насильства з метою з'ясування суті явища, яке досліджується, на основі українського законодавства, а також положень праць вітчизняних та зарубіжних учених визначено причини виникнення і поширення сімейно-побутового насильства відносно неповнолітніх в Україні.

Ключові слова: сім'я, неповнолітні, насильство, побут, жорстокість, сімейно-побутове насильство, суспільство, кримінальна відповідальність.